

O A DOUA CRITICĂ A RAȚIUNII TEORETICE? CONCEPTUL CUNOAȘTERII ÎN *TRACTATUS*

MIRCEA FLONTA¹

Abstract. Is there a relationship between the goals pursued and presented in the *Critique of Pure Reason* and in *Tractatus logico-philosophicus*? This text argues that such a relationship will be ascertained if we will compare Kant's answer to the question "How are synthetic *a priori* judgments possible?" with the Tractarian answer to the question "How are propositions of natural science possible?". Based on this comparison, the *Tractatus* may be deemed to be a "new critique of theoretical reason". As in the case of the critique of theoretical reason undertaken by Kant, the object of Tractarian investigation is constituted by ascertaining *internal requirements* for possessing knowledge of the world.

Rezumat. Există o relație între obiective urmărite și rezultate prezentate în *Critica rațiunii pure* și în *Tractatus logico-philosophicus*? Se susține și se argumentează că o asemenea relație va putea fi stabilită dacă vom compara răspunsul lui Kant la întrebarea "Cum sunt posibile judecăți sintetice *a priori*?" și cu răspunsul dat în *Tractatus* la întrebarea "Cum sunt posibile propoziții ale științei naturii?". Pe temeiul acestei comparații, *Tractatus*-ul poate fi caracterizat drept "o nouă critică a rațiunii teoretice". Ca și în cazul criticii rațiunii teoretice întreprinse de Kant, obiectul cercetării în *Tractatus* îl constituie determinarea *cerințelor interne* ale cunoașterii lumii.

Termeni-cheie: propoziții sintetice *a posteriori*; propoziții ale științei naturii; cerințe interne *versus* cerințe externe ale cunoașterii lumii

În centrul criticii rațiunii teoretice întreprinse de Kant a stat, după cum se știe, răspunsul la întrebarea ce este cunoașterea, examinarea întinderii și limitelor cunoașterii. *Critica rațiunii pure* și-a propus să cerceteze cum

¹ Prof. univ. dr. Mircea Flonta este membru al Academiei Române și profesor emerit al Universității din București. Textul a fost prezentat la conferința „Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Prima sută de ani”, organizată de Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române, la data de 26 noiembrie 2021.

este posibilă o cunoaștere *a priori*, o cunoaștere independentă de experiență, precum și cunoașterea noastră bazată pe experiență.

În scrierea sa, publicată pentru prima dată acum o sută de ani, cu titlul *Studiu logic-filosofic (Logisch-philosophische Abhandlung)*, Wittgenstein delimita conceptul cunoașterii altfel decât Kant. El folosea expresia *știință* pentru a desemna cunoașterea noastră despre lume, despre *faptele* ce constituie lumea. 4.11: „Totalitatea propozițiilor adevărate este întreaga știință a naturii (sau totalitatea științelor naturii).”²

Autorul studiului urmărea obiectivul ambițios al determinării naturii și limitelor reprezentării simbolice a faptelor ce constituie lumea, al stabilirii naturii și limitelor descrierii acestor fapte prin limbaj. Acest obiectiv prezintă o analogie semnificativă cu obiectivul pe care îl urmărise Kant: determinarea naturii, întinderii și limitelor cunoașterii noastre. Am putea vorbi, prin urmare, atât de o reluare cât și de o abordare nouă a unei teme centrale a filosofiei critice. Adică de o nouă critică a rațiunii teoretice. Răspunsul pe care l-a dat autorul studiului, publicat prima dată acum o sută de ani, la întrebarea cum este posibilă *știința*, înțeleasă drept întreaga noastră cunoaștere despre fapte, va putea fi comparat cu răspunsul pe care l-a dat Kant la întrebarea: „Cum sunt posibile enunțurile sintetice *a posteriori*?” În cadrul conceptual elaborat în acest studiu, nu sunt posibile enunțuri sintetice *a priori*. Putem însă pune față în față abordarea cercetării condițiilor ce fac posibilă cunoașterea prin experiență la Kant cu modul cum este întreprinsă, în studiul lui Wittgenstein, cercetarea posibilității propozițiilor „științei”, adică a cunoașterii noastre despre lume.

Kant distingea între *gândire* și *cunoaștere*. Pentru a putea fi cunoscute, faptele trebuie să fie *date* prin intuiție empirică și apoi *gândite*, prin concepte ale intelectului pur, prin categorii. Cunoașterea noastră despre lume a fost distinsă de Kant atât de gândirea obiectelor prin concepte, cât și de ceea ce el caracteriza drept „...simpla înlănțuire logică a percepțiilor într-un subiect care gândește”. Cunoașterea este obținută, afirma Kant, prin subsumarea intuițiilor sensibile conceptelor intelectului pur. În acest fel sunt elaborate judecăți care au o valabilitate obiectivă, acele judecăți ce

² L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Traducere de M. Dumitru și M. Flonta, Ediția a II-a, Editura Humanitas, 2012, p. 126. Toate citatele din *Tractatus...* sunt date din această traducere.

constituie obiectul consensului tuturor celor avizați. Referindu-se la „diferența dintre cunoașterea pură și cea empirică”, Kant caracteriza cunoașterea noastră despre lume, în *Introducerea* la ediția a II-a a *Criticii rațiunii pure*, în termenii următori: „Dar dacă orice cunoaștere începe cu experiența, aceasta nu înseamnă totuși că ea provine întreagă din experiență. Căci s-ar putea prea bine ca tocmai cunoașterea noastră prin experiență să fie un *compositum* din ceea ce primim noi, prin impresii, și ceea ce facultatea noastră proprie de cunoaștere (nefiind provocată de impresii sensibile) produce din ea însăși, adăos pe care noi nu-l distingem de acea materie primă mai înainte ca un lung exercițiu să ne fi făcut atenți asupra-i și abili de a-l separa.”³ Așadar, pentru Kant, cunoașterea despre lume trebuia să satisfacă *cerințe interne*, care sunt condiții de posibilitate ale experienței în genere – intuițiile pure ale sensibilității, conceptele și principiile intelectului pur – și *cerințe externe*, adică acordul cu datele experienței.

Cum stau lucrurile în ceea ce privește analiza condițiilor posibilității cunoașterii noastre despre lume în studiul lui Wittgenstein, cunoscut după republicarea lui la Londra, în 1922, împreună cu o traducere în limba engleză, sub numele *Tractatus Logico-Philosophicus*? Aceste-i teme îi vor fi consacrate considerațiile ce urmează.

Prima observație este aceea că, la fel ca și Kant, autorul studiului distingea *cerințe interne* și *cerințe externe* ale cunoașterii. Altfel spus, distingea *condiții interne* și *condiții externe* ale posibilității cunoașterii lumii. Iar a doua observație este că el, ca și autorul *Criticii rațiunii pure*, se concentra asupra analizei cerințelor interne. Wittgenstein pare să fi socotit că analiza cerințelor interne reprezintă sarcina filosofului interesat de fundamente, de aspectele logic-conceptuale. Examinarea cerințelor externe, fără îndoială la fel de importante, ar urma să revină celor apropiați de practica cercetării în genere, îndeosebi de cercetarea științifică.

Gândindu-se în primul rând la Kant, mulți din cei care au comentat scrierea de tinerețe a lui Wittgenstein au atras atenția asupra distincției dintre obiectivele urmărite în această scriere, obiective care s-ar integra în tradiția filosofică occidentală, și mijloacele create sau utilizate de

³ Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, Ediția a III-a, îngrijită de Ilie Pârvu, București, Editura IRI, 1999, p. 50.

autor pentru a atinge aceste obiective. În ceea ce privește mijloacele, Wittgenstein se recunoștea îndatorat cercetărilor logico-filosofice ale lui Frege și Russell. Un pasaj din *Cuvântul înainte* este demn de atenție în această privință.⁴

În terminologia folosită de autor, propozițiile cu sens, acele propoziții care pot oferi cunoștințe, sunt „imagini” ale faptelor ce constituie lumea⁵. Imaginile sunt numite „modele ale faptelor”. Ceea ce se are în vedere prin caracterizarea imaginilor drept modele ale faptelor este că reprezentarea faptelor prin „imagini” privește forma, structura faptelor, și nu conținutul lor calitativ (vezi *Tractatus...*, paragrafele 2.1-2.203.) Pornind de la caracterizarea propozițiilor cu sens drept „imagini”, drept modele ale faptelor, distincția dintre cerințele interne și externe pe care trebuie să le satisfacă propozițiile pentru ca ele să reprezinte cunoaștere despre lume este schițată prin formulări cum sunt cele ce urmează: 2.21 „Imaginea concordă cu realitatea sau nu; ea este corectă sau incorectă, adevărată sau falsă.” 2.22 „Independent de adevărul sau falsitatea ei, imaginea reprezintă ceea ce reprezintă prin forma reprezentării.” 2.221 „Ceea ce reprezintă imaginea este sensul ei.” 2.222 „Adevărul sau falsitatea imaginii stă în concordanța sau neconcordanța sensului ei cu realitatea.” 2.223 „Pentru a recunoaște dacă imaginea este adevărată sau falsă, trebuie să o comparăm cu realitatea.” 2.224 „Considerând doar imaginea nu putem recunoaște dacă este adevărată sau falsă.” 2.225 „Nu există o imagine adevărată *a priori*.”⁶ Autorul numește *imaginea* și *gând*, folosind expresia *gând* (*Gedanke*) așa cum a folosit-o Frege. În 3 se spune: „Imaginea logică a faptelor este gândul.” Gândul exprimă, prin urmare, o stare de lucruri posibilă. Dacă această stare de lucruri există, atunci imaginea este adevărată. Este ceea ce nu putem ști *a priori*, ci doar „comparând imaginea cu realitatea”. În 3.05, se precizează: „Am putea

⁴ „Doresc doar să menționez că sunt îndatorat pentru o mare parte din impusul dat gândurilor mele operelor grandioase ale lui Frege și lucrărilor prietenului meu, domnul Bertrand Russell.” (*Tractatus...*, p. 100.)

⁵ Expresia *imagine* era împrumutată de la fizicianul Hertz. La Hertz, expresia *imagine* este sinonimă cu expresia *model*. Familiarizarea cu scrierile unor autori de limbă germană ca Frege, Hertz sau Schopenhauer ușurează lectura unor pasaje ale lucrării lui Wittgenstein.

⁶ *Tractatus...*, p. 108.

ști *a priori* că un gând este adevărat numai dacă adevărul său ar putea fi recunoscut considerând însuși gândul (fără obiect de comparație)."⁷

În toate aceste exprimări, distincția dintre cerințe interne și externe „ale imaginilor”, ale propozițiilor cu sens, este pe primul plan. O propoziție are sens, adică este „imagine” a stărilor reale, independent dacă reprezintă sau nu în mod adecvat aceste stări. O hartă este o hartă independent de calitatea ei de a da o reprezentare adecvată a terenului. Propozițiile cu sens pot fi distinse așadar de alte propoziții doar prin examinarea formei lor logice. O propoziție are sens dacă forma ei este comună cu forma stărilor de lucruri pe care le descrie, indiferent dacă aceste stări de lucruri există sau nu există. Este subliniată astfel distincția dintre ceea ce poate fi stabilit dinăuntru, în mod *a priori*, respectiv din afară, în mod *a posteriori*, adică pe baza experienței. Cerințele interne ale cunoașterii sunt caracterizate cu referire la forma logică a propozițiilor în timp ce cerințele externe privesc temeiurile acceptării a „ceea ce se poate spune”. Satisfacerea cerințelor interne conferă propozițiilor *sens*, în timp ce satisfacerea cerințelor externe ne indică care sunt propozițiile ce sunt adevărate și care sunt propozițiile false. Aceasta este distincția dintre identitatea structurii interne a propoziției și a faptelor – *condiția sensului* – și identitatea structurii externe a propoziției și a faptelor – *condiția adevărului*. Propozițiile reprezintă faptele, stările reale, dacă există o identitate structurală, adică o identitate ce privește forma între propoziții și fapte. Dacă propoziția este adevărată – adică dacă ea oferă o descriere adecvată a faptelor – este cea ce poate fi stabilit doar printr-o cercetare bazată pe experiență. Obiectivul cercetării filosofice este pentru autorul studiului stabilirea condițiilor interne de posibilitate a cunoașterii. Relația dintre cercetarea filosofică și cercetarea științifică ar putea fi caracterizată așadar, în intenția *Tractatus*-ului, drept relația dintre ceea ce se poate stabili *dinăuntru*, prin analiză conceptuală, și ceea ce se poate stabili *dinafară*, prin raportare la experiență. Altfel spus, dintre ceea ce poate fi determinat *a priori*, prin analiză, și ceea ce poate fi stabilit *a posteriori*, pe baza experienței. În notele pe care Wittgenstein le dictase lui George Moore, în 1913, întâlnim remarca: „Filosofia este teoria despre forma logică a propozițiilor științifice (nu doar a propozițiilor

⁷ *Tractatus...*, p. 109.

primitive).”⁸ Pentru exprimarea acestei înțelegeri a relației dintre analiza filosofică și cercetarea științifică, pot fi menționate și paragrafele 4.113-4.115: „Filosofia delimitează domeniul controversabil al științei naturii. Ea trebuie să delimiteze ceea ce poate fi gândit și, prin aceasta, ceea ce nu poate fi gândit. Ea va semnifica ceea ce nu poate fi spus prin aceea că prezintă în mod clar ceea ce poate fi spus.”⁹

Aceste observații și-au propus să arate că în studiul lui Wittgenstein distincția dintre cerințele interne ale cunoașterii, acele cerințe pe care trebuie să le satisfacă „imaginile faptelor” sau „gândurile” și cerințele externe, relația imaginilor cu realitatea, este trasată cu multă claritate. Formulând și subliniind această distincție, lucrarea lui Wittgenstein, ca și critica kantiană a rațiunii teoretice, se concentra asupra cercetării cerințelor interne. Este vorba de cercetarea acelor cerințe ce conferă contur conceptului *propoziție cu sens*. După cum se știe, autorul distingea propozițiile cu sens de propozițiile logicii și matematicii, numite propoziții „lipsite de sens” deoarece ele nu oferă cunoaștere despre lume, și de propozițiile calificate drept „nonsensuri” pentru a indica că este vorba de propoziții care nu oferă cunoaștere, chiar dacă mulți autori care au formulat și formulează propoziții de acest gen pretindeau sau pretind că ele oferă cea mai înaltă și mai de seamă cunoaștere. Că studiul său își propune cercetarea cerințelor interne ale cunoașterii, autorul o spune de altfel deja în *Cuvântul înainte*: „Cartea vrea, prin urmare, să traseze o graniță gândirii sau, mai degrabă, nu gândirii, ci expresiei gândurilor... Granița va putea fi trasată, așadar, doar în limbaj, și ceea ce se situează de partea cealaltă a graniței va fi pur și simplu nonsens.”¹⁰

Sugerez că la întrebarea tipic kantiană „Cum sunt posibile imaginile sau gândurile ca modele, ca descrieri de natură structurală ale stărilor de lucruri ale faptelor?” autorul răspundea prin acea construcție conceptuală care a fost numită „ontologia *Tractatus*-ului”. El introducea, așa cum a făcut și Kant, entități de natură transcendentă. În *Tractatus*, asemenea entități sunt *obiectele și stările de lucruri atomare*. Pentru *obiecte*

⁸ L. Wittgenstein, *Note despre logică. Septembrie 1913*, traducere de Andreea Eșanu, în L. Wittgenstein, *Scrisori despre Tractatus*, Editura Humanitas, 2012, p. 208.

⁹ *Tractatus...*, p. 127.

¹⁰ *Tractatus...*, p. 99.

stau *numele* iar pentru *stările de lucruri atomare* stau *propozițiile elementare*. Capătă astfel contur acel cadru în care este formulat răspunsul la întrebarea cum sunt posibile propozițiile cu sens, acele propoziții ce reprezintă *imagini*, adică modele ale stărilor reale, ale faptelor lumii. Ceea ce unii interpreți au numit „ontologia *Tractatus*-ului” trasează cadrul conceptual al oricărei lumi care poate fi gândită și cunoscută. În acest sens există o analogie între „ontologia *Tractatus*-ului” și cercetarea kantiană a „condițiilor de posibilitate ale experienței în genere”. Ca și cercetarea întreprinsă în *Critica rațiunii pure*, ontologia *Tractatus*-ului va putea fi caracterizată drept cercetare transcendentă. La fel ca și în cazul criticii kantiene a cunoașterii, atenția se concentrează asupra stabilirii și cercetării condițiilor care fac posibilă cunoașterea lumii, cunoașterea prin experiență în genere. Desemnarea unei cercetări de acest gen drept *ontologie* poate să fie derutantă deoarece, în sensul consacrat al termenului, *ontologia* este o teorie despre determinările fundamentale ale existenței ca existență. Ori Wittgenstein se distanțează, tot așa de net ca și Kant, de acest proiect al filosofiei tradiționale.

Orientarea transcendentă în cercetarea cunoașterii, adică centrarea atenției asupra cerințelor interne ale cunoașterii, apropie, prin urmare, filosofia *Tractatus*-ului de filosofia critică a lui Kant. Pe de altă parte, autorul *Tractatus*-ului se desparte clar de Kant deoarece, pentru el, transcendentul „se arată” în limbaj; ceea ce înseamnă că condițiile de posibilitate nu pot să constituie un obiect al cercetării. Distincția centrală a lucrării este, potrivit aprecierii autorului ei, cea dintre „ceea ce se poate spune” și „ceea ce se arată”. Se subliniază că toate încercările de „a spune” ceva despre ceea ce „se arată”, adică despre forma logică comună limbajului și lumii, va genera nonsensuri. La 19 august 1919, Wittgenstein îi scria lui Russell, căruia îi trimisese manuscrisul studiului său logico-filosofic, cu referire la comentariile celui din urmă: „...mi-e teamă că nu ai sesizat cu adevărat afirmația mea esențială, față de care întreaga chestiune privitoare la propozițiile logice este doar un corelat. Punctul principal este teoria despre ceea ce poate fi spus prin propoziții – adică prin limbaj – (și, ceea ce este același lucru, poate fi *gândit*) și ceea ce nu poate fi exprimat prin propoziții, ci doar arătat.”¹¹

¹¹ L. Wittgenstein, *Briefe...*, Suhrkamp, Verlag, Frankfurt am Main, 1980, p. 252.

În încheiere, câteva observații.

Prima observație este că acea caracterizare a cunoașterii care a fost schițată prin formulări ca 2.1 „Noi ne facem imagini ale faptelor”, 4.01 „Propoziția este o imagine a realității. Propoziția este un model al realității, al realității așa cum o gândim noi” exprimă o înțelegere perenă, pe deplin actuală. Cele mai importante rezultate ale cercetării științifice vor putea fi caracterizate drept reprezentări ale unor caracteristici structurale ale lumii, caracteristici ce nu sunt accesibile în mod direct observațiilor. Asemenea reprezentări au caracteristica remarcabilă de a putea fi comunicate într-un mod lipsit de echivoc. În exprimarea din *Cuvântul înainte*: „...ceea ce se poate în genere spune se poate spune clar”. Cum remarca un mare cercetător, Henri Poincaré, ceea ce distinge realizări științifice excepționale este că ele apropie „...fapte pe care aparențele le separau, deși ele erau legate printr-o afinitate naturală și ascunsă.”¹² Se știe că atunci când a revenit la preocupări filosofice, la mulți ani după scrierea *Tractatus*-ului, Wittgenstein a reflectat mai mult asupra limbajului, culturii, esteticii, religiei sau psihologiei, și nu asupra cunoașterii. Dacă ne raportăm însă la ultimele sale însemnări, cele despre certitudine, putem constata că ele transmit o înțelegere a cunoașterii care poate fi apreciată drept solidară cu cea schițată în scrierea lui de tinerețe. Contrastând cunoașterea cu certitudinea, Wittgenstein se raporta la ceea ce am caracteriza drept cerințe externe ale cunoașterii. Cunoaștere despre lume, sublinia el, oferă doar acele propoziții care nu pot fi sustrate îndoielii. Sunt acele propoziții ale căror pretenții de cunoaștere pot să fie susținute sau pot să fie contestate prin raportare la date ale experienței.¹³

O altă observație privește raportarea la *Tractatus* a grupului de filosofi și cercetători cunoscuți sub numele *Cercul de la Viena*. Importanța excepțională acordată studiului lui Wittgenstein în cadrul acestui cerc¹⁴

¹² Vezi H. Poincaré, *Valoarea științei*, traducere de Vasile Tonoiu, București, Editura Arefana, 2017, p. 169.

¹³ „Dacă cineva crede ceva, nu trebuie întotdeauna să se poată răspunda la întrebarea «de ce crede asta?»; dacă însă știe ceva, trebuie să se poată răspunde la întrebarea «cum știe asta?»” (L. Wittgenstein, *Despre certitudine*, traducere de Ion Giurgea, Editura Humanitas, 2005, p. 162.)

¹⁴ Textul fusese discutat, propoziție cu propoziție într-un mare număr de ședințe ale *Cercului*, din anii 1925-27. David Edmons, autorul unei monografii recente consacrate *Cercului de la Viena*, aprecia că pentru acest grup *Tractatus*-ul căpătase „un statut de semnificație aproape biblică”. O membră a grupului, Olga Tausski își amintea că

are mai multe explicații. Era vorba, înainte de toate, de contribuțiile la logică și la analiza logică a limbajului pe care le conținea lucrarea, unele semnalate și discutate în *Introducerea* scrisă de Bertrand Russell. De multă atenție s-a bucurat delimitarea cunoașterii („științei”) în studiul lui Wittgenstein. Considerațiile autorului asupra acestei teme au constituit un punct de plecare și de sprijin atât pentru cercetări de logică a științei, cât și pentru acea critică a metafizicii tradiționale care a fost formulată de pe pozițiile *Cercului*. Membrii influenți ai grupului socoteau că nu există o exprimare mai fericită a propriului lor crez filosofic decât cea dată în paragraful 4.112: „Scopul filosofiei este clarificarea logică a gândurilor. Filosofia nu este o doctrină, ci o activitate. O operă filosofică constă în esență din clarificări. Rezultatul filosofiei nu sunt «propoziții filosofice», ci clarificarea propozițiilor.” Sau în paragraful 4.115: „Ea (filosofia, nota mea M.F.) va semnifica ceea ce nu poate fi spus prin aceea că prezintă în mod clar ceea ce poate fi spus.”¹⁵ Discuțiile asupra *Tractatus*-ului în cadrul *Cercului*, ca și relatările colaboratorului lui Schlick, Friedrich Waismann, cu privire la discuțiile purtate de Schlick cu Wittgenstein, par să fi constituit fundamentul elaborării așa numitei „teorii verifiționiste a semnificației”. Potrivit acestei teorii, o propoziție despre fapte posedă semnificație cognitivă dacă se indică cum ar putea fi ea confirmată sau infirmată de datele experienței și, prin urmare, caracterizată drept adevărată sau falsă. În *Cerc* se vorbea despre „principiul de verificare al lui Wittgenstein”, care era formulat astfel: „Semnificația unei propoziții este dată prin indicarea mijloacelor verificării ei.” Mai târziu, Wittgenstein a contestat că el ar fi fost autorul unei asemenea teorii, precizând că din punctul lui de vedere indicarea mijloacelor verificării reprezintă doar una dintre căile prin care se poate stabili dacă un anumit enunț despre fapte are sau nu semnificație cognitivă.¹⁶

textul era invocat pentru a tranșa toate disputele, adică „drept ultima autoritate”. Și filosoful englez Alfred Jules Ayer, care a participat la ședințele *Cercului*, nota că „Wittgenstein era o zeitate pentru toți” iar Russell era văzut ca precursor al lui Wittgenstein. (Pentru aceste informații și alte amănunte vezi David Edmons, *The Murder of Professor Schlick. The Rise and Fall of the Vienna Circle*, Princeton & Oxford, Princeton University Press, îndeosebi p. 60 și p. 125.)

¹⁵ Vezi *Tractatus...*, p. 126-27.

¹⁶ Pentru o discuție a acestei teme, vezi Ray Monk, *Wittgenstein*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1992, pp. 309-11.

Raportarea la conceptul cunoașterii oferă și o perspectivă asupra unității studiului lui Wittgenstein. Așa numita „ontologie a *Tractatus*-ului” – o reprezentare a structurii comune proprii limbajului și lumii – constituie baza caracterizării naturii și limitelor cunoașterii, adică a ceea ce se poate spune. Această caracterizare, la rândul ei, reprezintă fundamentul reflecțiilor finale, de natură etic-religioasă, despre ceea ce nu se poate spune, despre valori. Polaritățile fundamentale sunt cele intern-extern, formă-conținut, necesar-contingent, etern-trecător, absolut-relativ. Aceștia le corespund cuplurile conceptual-empiric, necesar-contingent, *a priori-aposteriori*. Harta conceptuală a lucrării de tinerețe a lui Wittgenstein amintește astfel de *Critica rațiunii pure*¹⁷. Spre deosebire de lucrările de filosofie teoretică ale lui Kant, studiul lui Wittgenstein oferea doar o delimitare a cunoașterii (a „științei”), și nu o filosofie a cunoașterii (a „științei”). Interesul autorului este îndreptat spre ceea ce *se arată* – logica lumii și a limbajului și valorile – și nu spre ceea ce se poate spune, adică spre lumea cunoașterii. Ce-i drept, mai târziu viziunea lui Wittgenstein asupra limbajului se va schimba într-un mod radical. Este însă demn de reținut că obiectul privilegiat al reflecțiilor sale rămâne același: limbajul și valorile.

BIBLIOGRAFIE

- Edmonds, David. *The murder of Professor Schlick: The Rise and Fall of the Vienna Circle*. Princeton University Press, 2020.
- Kant, Immanuel. *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc. București: Editura IRI, 1999.
- Monk, Ray. Wittgenstein. Stuttgart: Klett-Cota, 1992.

¹⁷ Merită poate menționat faptul că atunci când s-a întrebat dacă studiul său este cu adevărat o lucrare valoroasă, Wittgenstein s-a referit tocmai la Kant. Într-o scrisoare din 6 mai 1920, adresată lui Russell, el îi comunica că s-a împăcat cu gândul că studiul său nu va fi publicat acum, pe temeiul unui argument pe care îl socotea „inatacabil”: „...lucrarea mea, fie este o operă de prim rang, fie nu este o operă de prim rang. Iar în primul caz este cu totul indiferent dacă ea va fi tipărită cu douăzeci sau cu o sută de ani mai târziu. Căci cine se întreabă dacă *Critica rațiunii pure* a fost scrisă în anul 1700 x sau y?” (L. Wittgenstein, *Briefe...*, p.111.)

- Poincaré, Henri. *Valoarea științei*, traducere de Vasile Tonoiu. București: Editura Arefana, 2017.
- Wittgenstein, Ludwig. *Briefe: Briefweckel mit B. Russel, G.E. Moore, J.M. Keynes, F.P. Ramsey, W. Eccles, P. Engelmann und L. von Ficker*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1980.
- Wittgenstein, Ludwig. *Despre certitudine*, traducere de Ion Giurgea. București: Humanitas, 2005.
- Wittgenstein, Ludwig. *Note despre logică. Septembrie 1913*, traducere de Andreea Eșanu, *Scrisori despre Tractatus*. București: Humanitas, 2012.
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*, traducere de Mircea Dumitru și Mircea Flonta. București, 2012.